

„A filozófiai irodalomnak a legnehezebb könyve”¹

Hangai Attila
PhD, tudományos munkatárs (HUN-REN BTK),
hangai.attila@abtk.hu

Rosta Kosztasz
doktorjelölt (ELTE BTK),
rosta.kosztasz@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2024.2.12>

Arisztotelész. 2024. *Metafizika*. Ford. Bene László – Lautner Péter – Steiger Kornél. Budapest: Atlantisz. 432 oldal, 6495 Ft.

I. A *Metafizika* és hazai fordítástörténete

Arisztotelész *Metafizikájának* jelentősége a nyugati filozófia történetében alig túlbecsülhető, épp ezért mérföldkő a hazai antik filozófiatörténet, sőt az egész magyar filozófiai közösség számára, hogy az olvasó közel kilencven év után a kezébe foghatja a szöveg aktualizált és mértékadó fordítását. Bár már az unalomig ismételt, ám a fordítás kihívásának megértése szempontjából szükségszerű megemlíteni azt a két tényt, hogy sem a szöveg címe, sem a felépítése, azaz a (különböző alkotói korszakokból származó) könyvek/előadásjegyzetek kiválasztása és sorrendje nem tükrözi az arisztotelészi intenciót, ezek ugyanis az i. e. 1. században működő peripatetikus, rhodoszi Andronikosz szöveggyűjtésének eredményei.² Fontos azonban hozzáfűzni, hogy az összeállított mű rendjét maga Andronikosz sem tartotta teljes előadásorozatnak, inkább olyan „szükségmegoldásnak”, amit a hátramaradt arisztotelészi iratokból, illetve a tanítványok jegyzeteiből létre lehetett hozni.³ Az említett természetes fogódzók hiányában a fordító így igen nehéz helyzetbe kerül, ami több, különböző mértékben vitatható megoldási kísérletet is eredményezett: a fent említett problémákat (i) jobb híján ignorálva a többség elfogadja a szöveg hagyományozástörténetét és meghagyja az andronikoszi szerkesztést (többek között az új magyar kötet fordító is így tette); (ii) megkerülik és olyan kisebb, egy-két könyves részeket fordítanak le és látnak el kommentárral, melyek témája jól körülhatárolt, egységük pedig nehezen vitatható (lásd például a Clarendon Aristotle Series kiadásait); (iii) kronológiai

---

1 Halasy-Nagy 2002a, 7. Az első és harmadik részt Rosta Kosztasz, a másodikat Hangai Attila írta, egymás munkáját kölcsönösen kiegészítettük.

2 Ehhez lásd Anagnostopoulos 2009, 17–20.

3 Jaeger 1934, 169.

forráskritikával próbálják megoldani, mint például Werner Jaeger, aki egy „régí”, Platon halálára datálható *Metafizikát* feltételezett,⁴ amit Arisztotelész fejlődése függvényében, később igyekezett átszerkeszteni; (iv) a könyvek sorrendjének átalakításával igyekeznek orvosolni és az olvasó számára érthetőbbé tenni a gondolatmenetet, lásd például a Warrington-féle kiadást, vagy azt az antik megoldást, mely a MN (XIII–XIV.) könyveket KA (XI–XII.) könyvek elé szúrta be.

Az egység problémájának megértése érdekében röviden tekintsük át a *Metafizika* tizennégy könyvének sorrendjét és tartalmát. Az első két könyv (A, α) bár különböző fókuszú, de egyaránt bevezető értekezés, ez a többszörös nekirugaszkodás pedig rögtön előrevetíti a mű utólag összeállított jellegét. Az A könyv a bölcsességet (*szophia*) nevezi meg az első okokra vonatkozó tudományként, majd egy doxográfiai áttekintést nyújt az elődök – köztük Platon – okokkal kapcsolatos nézeteiről. Az utóiratnak tekinthető α könyv, amely rövidegével kilóg a többi közül, módszertani bevezetőnek fogható fel (Jaeger szerint jobb híján került ebbe a pozícióba). A B könyv egyfajta programként a műben áttekintendő tizennégy „metafizikai” aporia tisztázásával próbálja megelőlegezni a rá következő értekezéseket, ám ezek megoldása később egyáltalán nem kap egyforma súlyt.⁵ A Γ könyv kezdi meg a tárgyalást, itt kerül bevezetésre a létező mint létező tudományának fogalma, majd az ellentmondás-mentesség princípiuma kerül kifejtésre. Az AB Γ könyvek folytonosságát Δ szakítja meg: ez a könyv tulajdonképpen egy önálló (és az első) filozófiai szótár, amit bárhova lehetne helyezni (de talán kezdő- vagy végpont lehetne leginkább).⁶ Az E egy rövid, átvezető könyv, visszatér a létező mint létező tudományához, amit megkülönböztet a többi tudománytól.

A ZH Θ könyvek összefüggő sora a *Metafizika* magjának fogható fel: fő témája a szubsztancia (*uszia*) meghatározása, illetve a szubsztancia kapcsolata az anyag, a forma, az esszencia, a szubsztrátum, a potencialitás és az aktualitás, a változás és a keletkezés fogalmaival. Az érvelés – Barnes szerint – igen tekervényes és Arisztotelész végső álláspontja egyáltalán nem világos, már ha létezett egyáltalán.⁷ Az I könyv nem folytatja a szubsztanciáról szóló fejtegetést, hanem az egy(ség) és különböző(ség), illetve az azonosság problémáit boncolgatja. A K egy újabb kontextuson kívüli könyv, amely egy bizonyos logika mentén a B Γ E könyvek bizonyos részeit foglalja össze

4 Jaeger egy tíz könyvből álló eredeti mag mellett érvel, amely az α , Δ , K és Λ könyveket nem tartalmazta, de a többit a szokásos sorrendben (lásd: Jaeger 1934, 194; Kotwick 2017, 179–80). Jól mutatja a feladat határtalanságát, hogy például Anonymus Menagii ugyanerről a tíz könyves műről számol be, viszont az I könyvet helyezte a végére.

5 Ehhez lásd Reeve 2016, xxvii. Ross szerint az aporiák által felvetett problémákkal csak két könyv, Δ és K nem foglalkozik (Ross 2001, 211). Az aporiák megoldási helyeit a recenzált könyv is hozza a lábjegyzetekben.

6 A szótár sajnos nem teljes, például hiányoznak belőle olyan terminusok mint az anyag (*hülé*), forma (*eidosz*) vagy az esszencia (*to ti én einai*), de olyan kifejezést is megad, amit a *Metafizika* nem használ (Δ 27: csonka – *kolobon*).

7 Barnes 1995, 67.

(vagy ismétli meg szó szerint) kiegészítve a *Fizikából* vett kivonatokkal.⁸ A Λ könyvet, amit Arisztotelész teológiájának is neveznek, a legtöbb kutató önálló és eredetileg független értekezésnek tartja – sokak szerint ez a mű csúcspontja. A gondolatmenet a szubsztancia fogalmát osztja három alosztályra (i: örök és érzékelhető; ii: mulandó és érzékelhető; iii: nem érzékelhető) annak érdekében, hogy az érzékelhető tárgyalása után rátérjen az első mozdulatlan mozgatóra (istenre) és a bolygók mozdulatlan mozgatóira. Végül a MN könyvek zárják a sort, melyek a matematika tárgyainak ontológiai státuszát és Platón újabb kritikáját tárgyalják. Ahogy már szó esett róla, a MN könyvek nem tekinthetők az előző könyvek folytatásának (leginkább az AB könyvekhez kapcsolhatóak),⁹ sőt Jaeger szerint N nem más, mint M egy korábbi változata.¹⁰ Mindezek tükrében némi tréfával azt mondhatjuk, hogy a *Metafizika* Arisztotelész saját művészi egységkritériumának aligha felelne meg, hiszen ehhez a könyveknek „úgy kell összekapcsolódnuk, hogy egyetlen rész áttétele vagy elvétele nyomán szételessék és összekavarodjék az egész”.¹¹ Ez persze sem egyes ókori kommentátorokat, sem egyes kortárs kutatókat nem akadályozott meg abban, hogy mégis egységes műként olvassák a *Metafizikát*.¹²

Térjünk most rá a *Metafizika* magyar fordításainak viszontagságos történetére. A tárgyalat Atlantisz-kiadás előtt összesen két fordítás jelent meg, mindkettő egy bizonyos értelemben hű képet nyújt arról a korról, amelyben meglátta a napvilágot. Az első, 1936-os fordítás Halasy-Nagy József nevéhez fűződik (reprint: 1957, 2002). Halasy-Nagy nem tekinthető olyan professzionális klasszika-filológusnak mint Jaeger vagy Ross, illetve hazai viszonylatban Förster vagy Szabó, hiszen ha munkásságát áttekinjtük,¹³ az antik filozófia tárgyköréből inkább filozófiatörténeti szakcikket és monográfiákat találhatunk,¹⁴ ám

8 K1–2: B aporiái; K3: Γ 1–2; K4–5: Γ 3; K6: Γ 4–5; K7: E1; K8: E2–4; K9–10: *Fizika* III.; K11–12: *Fizika* V.

9 M4–5 szinte szó szerint ismétli meg A9-t. Aquinói Szent Tamás úgy oldotta meg MN könyvek problémáját, hogy kommentárját egyszerűen Λ -val fejezte be.

10 Jaeger 1934, 189–91.

11 *Poétika* 1451a32–34. Természetesen a kritérium a tragédia cselekményére vonatkozik, de talán van annyira általános szerkesztési elv, hogy magyarázatot nyújtson arra, Arisztotelész után miért nem maradt lezáró, egységes első filozófia.

12 Giovanni Reale szavait idézve: „Végezetül, még ha a *Metafizika* irodalmi egységéről« minden bizonnyal túlzás is beszélni, mindenesetre el kell ismernünk egyfajta »filozófiai egységet«, azaz a tartalom és a szerkesztés egységét (egy bizonyos pontig). A tradíció mégiscsak helyesen járt el: az a sorrend, ahogy a tizenennyeg könyv ránk maradt a lehető legjobb, és egy másik elrendezés létrehozására kitalált különféle hipotézisek, ha egybevetjük a szövegekkel, legjobb esetben is elégtelenek, ha nem éppen inkonzisztensek.” (Reale 1980, 362.) Lásd még Menn (kézirat). Az ókorban ezen a véleményen volt például aphrodisziaszi Alexandrosz, lásd *Kommentár Arisztotelész Metafizikájához* 9.6–13, 138.4–10 Golitsis, 237.3–238.4, 344.20–345.4 Hayduck. Erről lásd még: Guyomarc’h 2015; Golitsis 2022, xxiv–xxxix.

13 Halasy-Nagy 2002b, 403–27.

14 Monográfiái például: *A görög atomista fizikusok filozófiájának alapvonalai* (1907); *Két filozófus. Platon és Kant* (1927); *A filozófiai műveltség Európában I.: Az antik filozófia* (1934); *A politikai tudomány kezdetei. Platon és Aristoteles* (1942).

a *Metafizikán* kívül más antik fordítást nem.¹⁵ Abban a korban, amelyben a széleskörű bölcséleti érdeklődéssel bíró filozófiatörténész és gondolkodó Halasy-Nagy működött, a hazai filozófiai kultúra még gyermekcipőben járt, épp ezért a fordítás elsődleges célja a közművelés volt,¹⁶ ami magában foglalta a nagyközönség filozófiai érdeklődésének felébresztését a hiányzó klasszikus filozófiai művek *közérthető* lefordításával. Ez a filozófia-népszerűsítő törekvés jól tetten érhető a *Metafizika* előszavában: a fordító itt tisztázza, hogy nem mint filológus, hanem mint filozófus olvasta a művet, célja pedig az volt, hogy kerülve a skolasztika és a modernitás torzító hatásait Arisztotelész szavai és homályos kifejezései helyett inkább gondolatait adja vissza érthető formában. Ugyanez tükröződik a terminusokkal kapcsolatos döntésében, miszerint tartózkodott a görög kulcsfogalmak ugyanazzal a magyar terminussal való fordításától,¹⁷ de az is gyakran előfordul, hogy a szövegben egy görög terminust több magyar kifejezéssel igyekszik körülírni. Halasy-Nagy fordítása úttörő és nevelő mivolta miatt tiszteletet érdemel, ám a fenti értelmező eljárás sajnos szükségszerűen vezet ahhoz, hogy az alapterminusok azonosítása érdekében a görög eredetihez forduljon az olvasó.

Ferge Gábor 1992-ben jelentette meg új fordítását a görög eredetivel és a magyar szöveget követő több mint négyszáz oldalas kommentárral együtt egy kétkötetesnek tervezett kiadás első részeként. A második, főleg recepciótörténeti rész azonban sohasem készült el, ami talán betudható annak a súlyos és meglepően sokszólamú kritikának, mely Ferge munkáját és a könyv összeállítását illette.¹⁸ A kritikusok többnyire egyetértettek abban, hogy a közel ezer oldalas könyv célkitűzését és külalakját illetően pártját ritkítja,¹⁹ azonban

15 Förster Aurél és Szabó Miklós fordítói munkásságának csak egy szeletét képezik Arisztotelész művei (*A lélekről / Nikomakhoszi etika, Politika*).

16 Halasy-Nagy sokat idézett küldetése így hangzott (Halasy-Nagy 2002a, 9): „A magyar tudományos köz-műveltségnek éppen a filozófia terén még oly sok égető hiánya van, hogy szerintem a magyar filozófiai írók nem engedhetik meg maguknak azt a fényűzést, hogy magyar nyelvű könyveiket csupán a néhány beavatottnak írják s a közérthetőség kedvéért néha még a szigorú szakszerűségnek és az abszolút tudományosságunk nagy irodalmakban szokásos igényeiről is le kell mondaniook. A mi feladatunk nemcsak a kutatás, hanem közönségünk nevelése is.”

17 Ennek megfelelően a könyvet záró terminuszótárban gyakran előfordul, hogy a görög kifejezés mellett több magyar megfelelő is szerepel, de a legfeltűnőbb, hogy leginkább terminusok magyarázatait olvashatjuk. Jó példa arra, hogy a magyarázó fordítás milyen félreértéseket okozhat az *uszia* (szubsztancia) és a *to ti ên einai* (esszencia) fordítása: előbbi sokszor „lényeg”, utóbbi „konkrét lényeg” vagy „fogalmi lényeg”.

18 A fordításról összesen négy kritika jelent meg: Steiger 1993a, Maróth 1993, Geréby 1993, némileg kilóg Mezei 1993. Ferge saját védelmében az első kettőre válaszolt (Ferge 1993, Ferge 1995), amire egy viszontválasz született (Steiger 1993b). A vita sajnos elvész az egyre apróbb részletekben, emellett egyre személyeskedőbb, de talán egy momentum a későbbiek felől említést érdemel: Ferge a Steigernek írt válaszában kritikusat azzal vádolja (mintegy megfordítva Steiger leleplezését angolból fordított kommentárja kapcsán), hogy a Z könyv 1992-es fordítását Ross munkájából készítette *angolról magyarra*.

19 Nem igazán jellemző a magyar nyelvű filozófiai irodalomra, hogy hasonló terjedelmű kiadások láttak volna napvilágot a görög eredetivel, fordítással és kommentárral (még az *Organon* 1961-es kiadása említhető). Ennek okai viszonylag evidensek, egy ilyen magyar nyelvű vállalkozásra tipikusan nincsen se anyagi forrás, se valós kereslet.

a Ross-féle kiadás görög szövegének mindenfajta jelzés és engedély nélküli átvétele jogilag, Ross kommentárjának többnyire hivatkozás nélküli, sokszor szó szerinti fordítása pedig tudományetikailag problémás, ráadásul a fordítás Jaeger kiadását követi. A mélyebb és minket érintő vita ugyanakkor a fordítás körül alakult ki, amit a kritikusok használhatatlannak és megbízhatatlannak tartottak, sőt egyikőjük szerint a Halasy-Nagy-féle, ekkor már elavult „szabad fordítás” is hüebb és jóval érthetőbb.²⁰ Ferge könyve előszavában tisztázta fordítási alapelveit, melyek a következők: (i) „Arisztotelészt csak Arisztotelészből”, ami elsősorban azt jelenti, hogy a fordításról le kell választani a skolasztikus, arisztotelianus nyelvezetet (például szubsztancia, akcidens, szubsztrátum, potencia); (ii) ezek helyett olyan *magyar*, meg nem terhelt kifejezések használandók, melyek a legjobban tükrözik a görög eredetit (létezőség, járulékos, alapul szolgáló, lehetőség);²¹ (iii) a tradicionális fordítói eljárás elutasítása, ami egy görög terminushoz egy helyett rögzített számú magyar megfelelőt rendel; (iv) e fordítói alapelvek bevallottan heideggeri és gadameri ihletettségűek (az „eredet visszaállítása”, „eleven megértés”, hermeneutikai kör).²² Több kritikus rámutatott arra, hogy (i) és (iv) nehezen egyeztethető össze, azaz ha Arisztotelészt önmagából kívánjuk megérteni, akkor ebben a folyamatban más nem kaphat szerepet, így Heidegger sem. A (ii-iii) elv kapcsán valójában érdemi ellenérvet nem kapunk – leszámítva talán a latin, illetve skolasztikus hagyományra való hivatkozást –, Ferge eljárását nem elveire, hanem látványosan rosszul sikerült megoldásaira hivatkozva utasítják el: az eredeti dikcióhoz való görcsös ragaszkodást homályosnak, egyes új, magyar terminusokat pedig mesterkéltnek, félrevezetőnek mutatják be a bírálókat. Egyedül Mezei értékeli pozitívan Ferge erőfeszítését egy új magyar terminológia létrehozása érdekében, ebben ugyanis az önálló hazai filozófiai nyelv és gondolkodás megújításának lehetőségét látja meg, ám a második kötet kapcsán megfogalmazott feltételei nem tudtak teljesülni. A vita tulajdonképpen magán hordozza a kilencvenes évek marxizmustól megszabaduló útkeresésének nyomait: ilyen az önálló magyar nyelvű filozófiai gondolkodás megteremtésének igénye, aztán a 20. századi, de eddig tiltott filozófiai irányzatok betörése (jelen esetben egyfajta Heidegger-láz), illetve ezzel szemben a szaktudományos (klasszika-filológiai) keretek védelme, végül – bár némileg külső területen – az analitikus-kontinentális ellentét megjelenése.²³ Sokat eláruul a vitát övező várakozásokról és csalódásokról a következő felkiáltás: „Mikor szül végre a magyar filozófia egy igazi *Metafizika*-fordítást?!²⁴

20 Maróth 1993, 284–85.

21 Ez a küldetés a „gyökereit vesztett magyar filozófiai gondolkodást” (Ferge 1992, xii) kívánja ellensúlyozni, aminek némiképp ellentmond, hogy a kommentár visszatér a skolasztikus nyelvezethez.

22 A görög szövegek Heidegger felől való olvasása jól látható a Ferge által szerkesztett, 1991 és 2004 között megjelent *Existencia* folyóirat tanulmányaiban.

23 Ehhez főleg lásd Geréby ellenérveit, melyek bevallott hivatkozási alapja Ferge heideggerianizmusával szemben az „angolszász nyelvterület” követelményei vagy az analitikus filozófia eszköztára (Geréby 1993, 282).

24 Geréby 1993, 283.

A kérdés még sokáig maradt megválaszolatlanul, ám szűk húsz évvel később, 2011-ben újra csak felmerült az úgynevezett „filozófusügyben” – alighanem ez e fordítástörténet legsötétebb fejezete. A *Magyar Nemzet* hasábjain megjelenő cikksorozat jogi, ideológiai-politikai és szakmai (már amennyiben elfogadjuk annak) aspektusai közül nekünk itt csak a legutóbbival szabad foglalkoznunk. Ismeretes, hogy az Atlantisz Kiadónál megjelenő (immár harmadik)²⁵ Platón-összkiadást érte az a minden alapot nélkülöző vád, hogy „magyarról magyarrá” készült – ilyen formában utaltak rá, hogy már létezik magyar fordítás és újrafordításról van szó.²⁶ Mivel kultúrembereket az újrafordítások szükségességéről nem kell győzködni,²⁷ a vádat egy, látszólag a magyar nyelvű filozófiai irodalomért aggódó szublimált problémafelvetés kísérte: miért a több összkiadást megélt Platón került újrafordításra, miközben alapvető Arisztotelész-textusok hiányoznak? Így lett a *Metafizika* ürügykönyv. A felvetés akár jogosnak is tűnhet, hiszen ebben az összevetésben a Platón-fordítások valóban felülreprezentáltak, ám nem szabad elfelejtenünk, hogy – a Sztagirita száraz, nehézkes stílusú, kimondottan filozófiai értekezéseivel szemben – Platón művei egyben *élvezhető* irodalmi alkotások is. A „problémafelvetés” valójában több hamis előfelvetésből táplálkozik: (1) létezik valamilyen konszenzuális „filozófiai közjó”, amely felől megítélhető, hogy melyik auktor fordítására lehet *inkább* szükség – nem létezik, ráadásul még csak nem is zajlott le az erre vonatkozó szakmai párbeszéd; (2) egy fordítás kiadása valamilyen módon ellehetetlenít egy másik fordítást – ez kulturálisan értelmezhetetlen, jelen esetben ráadásul nem is igaz (lásd lent); (3) a közpénz „ideális” felhasználása nem valósult meg – a tudományfinanszírozás hasznosságának maximalizálását nem zárhatjuk ki, ám az a tény, hogy a problémafelvetés nem valamilyen szaktudományos fórumon, hanem egy politikai lejárató kampány farvizén, ráadásul célzottan, kivételes jelleggel merült fel, komoly kétségeket ébreszt annak helyénvalósága kapcsán. E szempontok ürességét jól mutatja, hogy tulajdonképpen képtelenség olyan filozófiai munkát találnunk, melynek megjelenése kapcsán személyes preferenciánk alapján a fentieket ne lehetne alkalmazni. De gondoljunk erről bármit is, az idő azokat igazolta, akiket jogosulatlanul támadtak meg: Steiger Kornélt és fordítótársait nem gátolta meg a Platón-összkiadás abban, hogy az utóbbi évek Arisztotelész-reneszánszát megvalósítsák,²⁸ míg a kritikusok kontribúciója e területen továbbra is várta magára.

A 2024-es új fordításnak végül két közvetlen előzményét említhetjük meg, Steiger 1992-es Z könyv és Lautner 2005-ös Λ könyv fordítását. Ha összevetjük ezeket a recenzált könyvvel, előbbi kapcsán leginkább apró, stílárís módosításokat fedezhetünk fel néhány

25 Az első kétkötetes összkiadás 1943-ban, a második háromkötetes 1984-ben jelent meg.

26 Farkas 2011: „Olyan Platón-kötetek lefordítása és kiadása volt a Steiger Kornél nevéhez fűződő, 89 millió forintot projekt fő feladata, amelyeknek nagy része már létezik magyar nyelven.”

27 Steiger a *NE* utószavában röviden kitér az újrafordítások szükségességére, lásd Steiger 2023, 428–30.

28 A *Metafizika* új fordítását két kötet előzte meg a 2023-as évben: Simon Attila új *Nikomakhoszi etika* és Steiger Kornél új, immár teljes *Organon* fordítása. Ennek előjátéka a 2000-es évek végén az Akadémiai Kiadónál megjelent *Lélefilozófiai írások és Az égbolt*.

különbséggel:²⁹ Steiger a *logosz* terminust – némiképp megfogadva Ferge kritikáját – nem mint „formula” adja vissza, hanem mint „leírás”;³⁰ kisebb korrekciók: a *homónümósz* (1030a32) „homonim” helyett „ekvivokális”, a *phüszisz* (1031a30) „struktúra” helyett „természet”, a *diaphora* (1037b19) „differencia” helyett „fajtaalkotó különbség”. Ezzel szemben a Λ könyv terminológiája komolyabb módosításokon esett át, vélhetően a könyv egységessége miatt: Lautner feladta az *uszia* többalakú fordítását (*valóságos létező* / valóság / lényeg / valós természet helyett szubsztancia), ahogy a magyarosítottól az új kiadás latin nyelvezetére váltott át (például alapelv/princípium, általános/univerzálé, meghatározás/definíció, viszonylagos/relatívum, ténylegesség és lehetőség / aktualitás és potencialitás).³¹ Ezzel tulajdonképpen pont került annak a dilemmának a végére, hogy „saját” vagy latinizált Arisztotelészünk legyen.³²

II. A fordítás

A fülszöveg szerinti „mértékadó kutatásokon alapuló új fordítás” együttműködés eredménye: Bene László, Lautner Péter és Steiger Kornél magyar szövegét a fordítókon kívül Bárány István, Guba Ágoston és Kovács Dániel vetette egybe az eredetivel. Az eredmény kiváló, világos és gördülékeny magyar szöveg, már amennyire az eredeti mű ezt lehetővé teszi.

Arisztotelész szövege ugyanis nem a jól kidolgozott olvasmányos stílusáról híres: ahogy fentebb már láttuk, vagy az utószóban olvashatjuk, „különböző időben keletkezett és különböző jellegű írások gyűjteményéről van szó”, „jegyzetekről és vázlatokról”. (395) Ezek a szövegek valószínűleg Arisztotelész előadásaihoz nyújtottak segédletet, egyrészt saját magának, másrészt az iskola tagjainak „belső használatára”. Vagyis nemcsak vázlatos a szöveg, hanem célközönsége is azokból áll, akik az arisztotelészi filozófiában végzett előtanulmányaik nyomán képesek követni a gondolatmenetet. És ez nem is egyszerű: a hallgatónak (és a mai olvasónak) ismernie kell (1) az arisztotelészi filozófia sajátos szóhasználatát, terminológiáját, (2) a különböző kérdések máshol elvégzett részletesebb vizsgálatának eredményeit, (3) a bizonyos fogalmakra vagy jelenségekre adott standard arisztotelészi példák jelentését, (4) és másfajta, egy-két szavas utalások értelmét, például az elődök elméletére. De gyakran még ez sem elég, nem árt ismerni (5) Arisztotelész vizsgálati módszerét, például hogy bevett nézetekből (*endoxából*) kiindulva fogalmi nehézségek, kiúttalanságok (*aporiák*) megoldásán keresztül igyekszik a helyes álláspont kialakítására, vagy a hétköznapi szóhasználat kritikájaként az egyes kifejezések többér-

29 A korábbi változat – tisztázatlan okokból – nem tartalmazza 1041a28–32 sorokat.

30 Ferge 1993, 1199. Ferge megoldása a „meghatározás”.

31 A latinizálás nem mindenütt vált aktuálissá az új kiadásban, például 1069b32-ben maradt egy „ténylegesen”.

32 A szóhasználat latinizálásának ellenére a Λ könyv újrafordítása több helyen is gördülékenyebbé tette a szöveget.

Ugyanakkor Lautner Péter gazdag és hasznos jegyzetapparátusa csak töredékesen került be a kötetbe.

telmőségére (*pollakhósz legetai*) világít rá, így mutatva meg például egy ellentmondónak tűnő állításeggyüttes összeegyeztethetőségét. És ezek még mindig csak a legalapvetőbb szükségletek Arisztotelész értelmezéséhez: „Arisztotelészt Arisztotelészből” (az egészből) megérteni egy elkerülhetetlen feltétel.³³

Azért kell ezt hangsúlyozni, mert a jelen kiadás, hasonlóan a magyar Arisztotelész-fordítások többségéhez (a Λ könyv korábbi fordítása, *Az égbolt* és az új *Nikomakhoszi etika* kivétel), nem igazán ad megfelelő támpontokat a mai olvasónak, kiváltképp azoknak, akik számára a fordítás (feltehetően) született, vagyis az Arisztotelész filozófiáját még nem teljes mértékben vagy alig ismerők számára – utóbbiaknak érdemes lenne inkább a *Kategóriákkal* kezdeni. A nemzetközi gyakorlattól eltérően, ahol általában részletekbe menő magyarázatok, azaz kommentár kíséretében jelennek meg a fordítások, szórványos és általában tömör jegyzetek sietnek az olvasó segítségére. Sok esetben olyan magyarázatok hiányoznak egy-egy helyhez, amelyek magában a *Metafizikában* máshol, például később, megtalálhatók. Mivel azonban a *Metafizikát*, jellegéből fakadóan, tipikusan nem elejétől a végéig olvassuk, inkább egy-egy könyvét vagy fejezetét önmagában vesszük elő, így egyrészt nem feltétlenül találkozik az olvasó a későbbi (vagy korábbi) magyarázattal, másrészt – még ha találkozik is – lehet, hogy már nem emlékszik arra, hogy valamire magyarázatul kellene szolgálnia. Hogy ne a levegőbe beszéljünk, álljon itt néhány olyan példa, amikor magyarázat nélkül egy tapasztalatlan Arisztotelész-olvasó könnyen kiúttalanságban maradhat.

1. 981a19–20: „az orvos ugyanis nem az embert gyógyítja – vagy ezt csak akcidentálisan teszi –, hanem Kalliászt vagy Szókratészt, vagy más ilyen nevű személyt, aki akcidentálisan ember”. Amellett, hogy az „akcidentális” (*szümbebéken*) kifejezéssel először találkozik az olvasó, éppenséggel nem a legismertebb értelemben fordul itt elő (lásd $\Delta 30$). Ekkor ugyanis az lenne az állítás, hogy Szókratésznek nem lényegi-meghatározó tulajdonsága, hogy ember, hanem olyasmi, amit elveszíthet anélkül, hogy megmaradna annak, ami. Itt nem erről van szó. Hanem arról, hogy a beteg Szókratész *mint beteg* gyógyítható, nem *amennyiben ember*. Lásd *Fizika* I.7.
2. A korai filozófusok nézeteiről általában elmondható, hogy Arisztotelész összefoglalói alapján, magyarázat nélkül nehéz a relevanciájukat belátni vagy egyáltalán megérteni őket, de ez talán különösen igaz a püthagoreusok vagy Platón kozmológiájának összefoglalására. „Az anyagi értelemben vett princípiumok a nagy

³³ A fentiek mellett utalhatnánk arra is, hogy a hellenisztikus kor, majd a római császárkor görögjei maguk is kommentárokat írtak a fontos filozófiai művekhez, melyek közül elsősorban az Arisztotelész és Platón műveihez írt peripatetikus és platonikus kommentárok maradtak ránk. Ezek a kommentárok hamar viszonylag egységes formát öltöttek, melynek része volt nemcsak a szövegmagyarázat, hanem olyan kérdések tárgyalása is, melyeket még a szöveg olvasása előtt meg kell válaszolni: pl. a mű címéről, struktúrájáról, céljáról, hasznosságáról, az arisztotelészi szövegeken alapuló tananyagban elfoglalt helyéről, vagy autentikusságáról. Erről lásd Mansfeld 1994.

és a kicsiny, a szubsztancia értelmében vett princípium pedig az egy. A nagyból és a kicsinyből vannak az egyben való részesedés révén a számok.” (987b20–22) Nem biztos, hogy ezt minden olvasó érteni fogja.

Az ilyen példák nem arra utalnak, hogy a fordítás ne lenne jó. Viszont világosan jelzik, hogy bizonyos szövegek – és Arisztotelész szövegei általában, a *Metafizika* kiváltképp ilyen –, ha mégoly kiváló fordítások is, szinte érthetetlenek és követhetetlenek maradnak magyarázatok nélkül a beavatatlan olvasók számára. De hogy ne csak a hiányról beszéljünk, ahol magyarázatot kapunk, az szinte kivétel nélkül hasznos és lényegre törő.³⁴ Jó példa a 35. oldal, amely hat jegyzetben foglalja össze a platóni ideaelmélet elleni szokásos érveket. Különösen informatív az utószó, mely utalva a könyv egységként való értelmezésének lehetőségére eligazít néhány tradicionális kérdésben, illetve abban a kortárs törekvésben is, mely felújítja az arisztotelészi metafizikát a „fizikalista-materialista” főárammal szemben bizonyos filozófiai kérdések megoldási kísérleteként.

Rátérve a fordítás szövegére: ennek megítélését némileg nehezíti, hogy a megadott két szövegkiadás közül, bár eltérésük viszonylag csekély, nem világos, hogy mikor melyiken alapszik.³⁵ A metafizika görög szövegével kapcsolatban talán érdemes megjegyezni, hogy a felhasznált kiadások bár teljeseek, bizonyos esetekben *túlhaladottnak* tekinthetők. Ennek oka filológiai: egyrészt a Ross és Jaeger által feltételezett *stemma codicum* (vagyis a mű szövegét tartalmazó kódexek leszármazási ágrajza) helyett újabb javaslatok is születtek, illetve ennek nyomán megoszlanak az ítéletek az általában elfogadott két független kéziratcsalád (α és β) szövegahagyományának egymáshoz viszonyított megbízhatóságával kapcsolatban.³⁶ Anélkül, hogy a filológiai problémák részleteibe belemennénk,³⁷ elégedjünk meg annak

34 Kivétel például a 121. oldal 31. jegyzete, mely tévesen az akcidentális létezésre szűkíti a létige konjunktív/predikatív használatát, annak ellenére, hogy Arisztotelész világosan jelzi, hogy az önmaguknál fogva létezők esetében is ez a használat érvényes, például „Az ember sétál” (1017a30). Az akcidentális létezést az „akcidentálisan egy”, előző, Δ6. fejezetben kifejtett fogalmával kellett volna magyarázni. Másik példa a 145. oldal 81. jegyzete, mely a „fajta anyaga” kifejezést 1023b2-ben úgy veszi, hogy a genuszra utal (mint általában), annak ellenére, hogy a szöveg példája a fajtaalkotó különbségre (is) veszi („kétlábú” az ember esetén).

35 Ross 1924; Jaeger 1957.

36 E tekintetben Dieter Harlfinger (1979) munkájából szokás kiindulni. Alternatív *stemma codicum* rekonstrukciókhoz lásd Fazzo 2015, valamint az ezt követő jegyzet hivatkozásait.

37 A *stemma codicum* megállapítása önmagában is bonyolult filológiai munka, amely egy olyan szöveg esetén, mint a *Metafizika*, ami számos kéziratban maradt ránk és tetemes az indirekt hagyományozása is (például a szöveghez írt kommentárok idézeteiben, hogy a latin vagy arab fordításokat és egyéb forrásokat ne is említsük), mennyiségileg és komplexitásában is nagy kihívást jelent (ráadásul a *stemma* könyvenként is eltérő lehet). A filológiai munka azonban nem fejeződik be itt: a szerkesztőnek, miután néhány kimutathatóan leszármazott kézirat jelentőségét kizárta, ítéletet kell alkotnia, hogy melyik kéziratot milyen súllyal veszi figyelembe az *egyetlen* szöveg rekonstrukciója során. Minthogy a *Metafizika* két független kéziratcsaládra bomlik, ez megint csak igen nehéz döntés, melyet az egyes konkrét kérdések esetén mindig egyenként meg kell hozni. A problémákról lásd Fazzo 2016 és Golitsis 2016 vitáját. A filológiai módszerről magyarul lásd Ritoók 2020.

jelzésével, hogy bár a magyar fordítás által felhasznált szövegkiadásokat nem váltotta még le teljes szövegkiadás, azonban nagyon is elérhetőek a *Metafizika* egy-egy könyve esetében a részleges kiadások. Ilyen például az A könyv, ahol az újragondolt *stemma codicum* és az ennek alapján Oliver Primavesi által készített szövegkiadás mellett egy több szerző által készített kommentár is elérhető.³⁸ Ezek persze általában nem változtatják meg radikálisan az arisztotelési filozófiát, de gyakran érthetőbbé vagy érdekesebbé teszik a szöveget.³⁹

Általánosságban elmondható, hogy a világos és gördülékeny magyar szöveg pontos fordítását adja az eredetinek. Jól illusztrálja ezt a mozgás (*kinészis*) mint nem teljes és a működés (*energeia*) mint teljes tevékenység megkülönböztetését nyújtó híres szöveg helyi (Ö6 1048b28–35) új fordításának összevetése a korábbi megoldásokkal:

Nos tehát, ezek közül egyeseket *mozgásoknak* kell neveznünk, másokat pedig *működéseknek*. Ugyanis minden mozgásra igaz, hogy nem teljes. Ilyen a fogyókúra, a tanulás, a sétálás, a házépítés; ezek tehát mozgások, mégpedig nem teljesek. Mert nem egyidejűleg igaz, hogy sétál, és hogy már be is fejezte a sétát, sem az, hogy építi a házat, és hogy már fel is építette a házat, sem az, hogy lesz valamivé, és hogy már azzá is lett, sem pedig az, hogy mozog, és hogy már meg is tette a mozgást – legfeljebb különböző esetekben –, vagy hogy mozgat, és hogy már el is végezte a mozgatást. Azonban egyidejűleg igaz, hogy meglátta, és hogy már látja is ugyanazt a dolgot, illetve hogy megértette, és már érti is. Tehát az ilyesfélét működésnek nevezem, a másik fajtát pedig mozgásnak. (ford. Bene László – saját kiemelés)

Az ilyen folyamatok közül némelyeket mozgásoknak kell neveznünk, másokat pedig beteljesedéseknek. Mert minden mozgás befejezetlen: a lesoványítás, a tanulás, a járás, az építés. Mindezek mozgások és pedig befejezetlenek. Mert nem egyet jelent járni most és járni a múltban, építeni most és építeni a múltban, keletkezni és már meglenni, vagy mozogni most és mozogni a múltban, s mást jelent „mozgásban tart” és „mozgásba hozott”. Ellenben most is láthatja az ember azt, amit már egyszer megpillantott és eszébe forgathatja, amit az eszébe vett. Az ilyen folyamatot nevezem beteljesedésnek, míg a másikat csak mozgásnak. (ford. Halasy-Nagy József)

Ezek közül tehát némelyeket mozgásoknak kell neveznünk, másokat pedig ténylegülsékeknek. Mert minden mozgás befejezetlen, a lefogyás, a tanulás, a járás, az építés: ezek mozgások, és pedig befejezetlenek. Mert olyan nincs, hogy valaki ugyanakkor jár és járt, hogy épít és épített, hogy keletkezik és keletkezett, hogy mozog és mozgott, hanem más [vagy mozgat és mozgatott]. Ezzel szemben ugyanaz, amit valaki ugyanakkor látott

38 Steel 2012. Lásd még a Γ könyv (Arisztotelész 2008) és a Λ könyv (Fazzo 2012) hasonló kiadásait.

39 Lássunk erre két példát. (1) 983b24: ahelyett, hogy a melegről állítaná Thálész, hogy a vízből él, a *to zóion* elfogadásával (Primavesi) az élőlényekről állítja. (2) 988a2: „Ök” (*boi*) helyett „Mármost az a helyzet, hogy” (*nün* Primavesi) „az anyagból sok mindent alkotnak meg.”

és lát, vagy amin gondolkodik és gondolkodott. Az ilyesmiket tehát ténylegületeknek nevezem, amazokat pedig mozgásoknak. (ford. Ferge Gábor)

A mozgás-működés distinkció jelentőségét mutatja, hogy alapvető szerepet játszik Ryle elemzésében a különféle tevékenységek megkülönböztetéséről.⁴⁰ A megkülönböztetés alapja az úgynevezett „igemód teszt”: alkalmazható-e az adott esetre folyamatos (imperpektum) és befejezett (perfektum) mód egyaránt. Míg ezt a magyar nyelvtanból hiányzó aspektust jól átadja az új fordítás („sétál” / „már be is fejezte a sétát”), teljesen elfedik a korábbiak. Emellett a terminológia is természetesebb: inkább mondanánk, hogy a látás vagy megértés „működés”, minthogy „beteljesedés” vagy, *horribile dictu*, „ténylegesülés”. A kiemelt példák jól szemléltetik a korábbi fordításokkal szemben felhozott kritikákat is: míg Halasy-Nagy fordítása tömör és közérthető, ugyanakkor elfedi a szakasz filozófiai mondandóját, addig Ferge, hasonlóan a „létezőség” fogalmához itt is olyan magyar kifejezést alkalmaz, ami mesterkéltége miatt idegenkedést vált ki.

Persze az, hogy általánosságban pontos a fordítás, nem jelenti azt, hogy egy alapos kritikus ne találhatna bírálható részleteket. Alább különböző típusú hibákra vagy kérdéses megoldásokra hozunk példákat (a kisebbekkel kezdve az egyre komolyabbak felé haladva), külön jelezzük, amennyiben valamelyiket Halasy-Nagy fordítása [H] vagy Kirk-Raven-Schofield részletfordítása [KRS] elkerüli.⁴¹

[A] Hangsúlyeltolódás:

1. 980a21: „Minden ember természettől fogva törekszik a tudásra.” A hangsúly inkább az, hogy a tudásra való törekvés az, ami a természetünkhöz tartozik: „Minden ember természettől fogva a tudásra törekszik.”

[B] Pontatlan szóhasználat:

2. 980a22: „[A]z érzékszervek megbecsülése [*agapészisz*].” Az *agapészisz* szó örömteli érzést jelent, a „megbecsülés” ellenben értékítéletet implikál (bár később megjelenik a szövegben, a fordításba foglalása indoklásra szorul).
3. 981a30: a *túsz arkhitektonasz* fordításaként a „vezető szaktudományok művelői” megfelelő lenne, ha ezek nem a kézimunkások (a fordításban: „kézművesek”) vezetőiként lennének említve, vagyis a vezetők helyesen „építőmesterek”. [H]

40 Ryle 1974, 169–225. A szöveghely és a distinkció értelmezéséhez alapvető Ackrill 1965, újabban Burnyeat 2008.

41 Az alábbi részek lettek alaposabban ellenőrizve, minden fordító és kontrollfordító munkájából választva: A, E és H könyvek egésze, Γ, Δ, Z, Θ és Λ könyvek kb. fele.

4. 986b6: az *eoikaszi* bizonytalanságra utal, ezért a „látható” helyett az „úgy tűnik” pontosabb (hasonlóképp 986b23, 986b19). [H] [KRS 438]
5. 1003b35: „genuszát tekintve egy” pontosabban „genuszát tekintve azonos” (*tész autész*) – az „egy”, „azonos” és hasonló kifejezéseket vizsgálatának kontextusában.
6. Néhány terminus fordítása eltér a megszokottól, ami néha találó, de magyarázatra szorul – és néha több különböző kifejezés felel meg egyazon szónak: (i) *ennoéma* – „fogalom” helyett „meglátás” (981a6); (ii) *hüpolépszisz* – „ítélet” vagy „kijelentés” (1073a17) helyett „belátás” (981a7), „elképzelés” (982a6) vagy „felfogás” (989a12); (iii) *phantaszia* – a megszokott „képzet” (például 1024b24) helyett „érzékszervi észlelés” (980b26), „képzelet” (1010b3, illetve jegyzetben „képzet”; (iv) *pléthosz* – „sokaság” (például *Második Analitika* 84a16) helyett „halmazat” ($\Gamma 2$, $\Delta 13$, I1–3, 6), de máshol a szokásos „sokaság” (például 990a26, 1091b31, 1092a28–29) vagy „sok” (986a24, M9 és N1 fejezetek) szerepel; (v) *dianoia* – 1025b6-ban „megismerés”, a következő bekezdésben „gondolkodás” (b25), illetve „gondolkodásmód”.

[C] Szokatlan szóhasználat:

7. 985b7, az atomok természetéről: „a »teli«, azaz a »teret kitöltő« a »létező»”. A *sztereon* a megszokott „szilárd” helyett „teret kitöltő”, ami lehetséges, de redundáns és indokolandó. [H] [KRS 555]
8. 1016a1: *szünekhesz* – „folytonos” helyett „összefüggő”. Ez különösen problémás, mert itt kezdi Arisztotelész tárgyalni a „folytonosság alapján egy” fogalmát, és az ezt követő szövegben végig „folytonosság” a fordítás.

[D] Némely alapvető kifejezés fordítása kérdéses, és mivel ezeket a kötet nem tisztázza, érdemes felvetni bizonyos terminológiai kérdéseket. Kezdjük a fent említett latinizmussal, és vegyünk egy példát:

9. 985b10: „szubsztrátumként a szubsztanciát egynek teszik meg”; helyesen: „az alapul szolgáló [*hüpokeimenén*] szubsztanciát egynek teszik meg”. [H] [KRS 555]

Ilyen szerkezetek esetén látszik, hogy a *hüpokeimenon* megfelelő alakjainak célszerűbb fordítása az „alapul szolgáló”, mint a „szubsztrátum” (utóbbinál „szubsztrátumként szolgáló szubsztancia” lehetne a javított fordítás, de nem világos ennek az előnye). Hasonlóképp, mivel a „szubsztancia” (*uszia*) szó itt és számos más helyen – a létezésnek, a változásnak és a dolgokról való beszédnek – alapul szolgáló *valóság* értelmében szerepel, talán célszerűbb lenne ilyen esetekben valami hasonló magyar kifejezéssel átadni. Máskor, amikor más értelemben szerepel (például *lényeg, valóban létező dolog*), akkor meg azzal az alakkal – ahogy a Λ könyv Lautner Péter általi 2005-ös fordításában

láthattuk. A jelentéskülönbségeket a fordítás csak kivételes esetben veszi figyelembe (például 998b12: „mibenlét”), ezért nemigen tesz például különbséget aközött, amikor a „szubsztancia” önállóan áll és egy valóban létező dolgot jelöl, és amikor a „valaminek a szubsztanciája” szerkezetben fordul elő, és a dolog lényegi természetére utal. Utóbbi első előfordulásai (például 991a13, 991b1–3) nem is kapunk felvilágosítást a jelenségről. A minden áron való latinizálás folyamatának esik áldozatul a Λ könyv, korábban pontos fordítása, például itt:

10. 1069b18: „nem csupán az akcidentálisan nemlétezőből lehetséges keletkezés”; helyesen „nem csupán a nemlétezőből lehet keletkezni – járulékos módon”.

Egy másik nehéz eset, a görög filozófiában jártas olvasók számára nem meglepő módon, a *logosz*, ahol magyarázat nélkül lehetetlen megkérdőjelezhetetlen fordítást adni. Mint láttuk, Ferge Steiger-kritikájában éppen ez volt az egyik neuralgikus pont. Bár a kötetben található magyarázat, ez egyrészt ellentmondásos, másrészt nincs összhangban a fordítással:

11. 1032b5: „az egészség a lélekben meglévő leírás [*logosz*] és tudás”. Hogy pontosan mit jelent itt a *logosz*, az nem világos, de mivel az orvoslás, amely az a gyakorlati tudás, amely ennek a *logosznak* a segítségével képes meggyógyítani a beteget, nem pusztán az egészség és a betegség *leírásaival* kell, hogy rendelkezzen, hanem például olyan *előírásokkal* is, melyek megmondják, hogyan hozható létre a betegségből az egészség. Vagy ahogy a magyarázó jegyzet írja: „Az egészség mint formai ok az orvos lelkében van meg.” A $\Theta 2$ fejezetből kiderül, hogy a szóban forgó orvoslás egy *logosszal*, vagyis „értelemmel társult” (*meta logu*) képesség (1046b2). Sajnos a fejezet további részében a *logosz* újra „leírás”, így válik az értelmes képesség azzá, ami „leírásnak köszönhetően rendelkezik egy képességgel” (1046b22–23).

(11.) fordítása, bár nehezen érthető, mégis pontosnak mondható, hiszen legtöbbször a „leírás” áll a *logosz* helyén, arra utalva, hogy a szóban forgó dolog nyelvileg megfogalmazott vagy megfogalmazható. A nyelvi aspektusról felvilágosítást ad egy lábjegyzet, majd hozzáteszi: a *logoszt* „Arisztotelész legtöbbször »definíció« értelemben használja”. (166, 3j) Ezért – helyesen – a fordításban is olykor „definíció” szerepel (például 1004a25), ahol pedig a definíciót (*horiszmosz*) mint a *logosz* egy bizonyos típusát különbözteti meg Arisztotelész, ott helyesen „leírás” áll (például Z4). A probléma az, hogy sokszor nem „definíció” a fordítás, amikor nyilvánvalóan erről van szó: ilyenkor a „leírás” félrevezető. Másfelől néha mégis „definíció” áll ott, ahol a *logosz* mást jelent:

12. 981a15–24: a *logon ekhón* kifejezés arra utal, hogy elméleti tudással rendelkezik valaki („elméleti szakember”: a15), amit elfed a „birtokában van a dolog

definíciójának” (a21) fordítás (ugyanebben az értelemben: 981b6); és mivel a mesterségekről van szó, a *logosz* itt nem jelenthet definíciót. [H]

Végül vegyünk egy hasonló esetet, amikor egyazon dologra több kifejezés használatos, de közülük némelyik nem mindig ugyanebben a jelentésben (ahogy a *logosz* nem mindig *definíció*): ami a fordításban „esszencia”, ott állhat *to ti én einai*, a *to* + főnév *dativusban* (+ *einai*) szerkezet, vagy a *ti eszti* kifejezés (szó szerint: „mi az?”). A probléma forrása ez utóbbi. Egyrészt a *ti eszti* kifejezés utalhat az esszenciára (amennyiben szubsztanciákról tesszük fel a kérdést), bizonyos helyeken a fordítása is ez (például 987a20, 988b29), és nem a szó szerinti „mi az” (például 996b17), „ami a dolog” (például 1028a11) vagy „ami” (például 1030a18). Másrészt azonban Arisztotelész hangsúlyozza, „a minőségről is megkérdézhajtuk, hogy »mi az« – ennél fogva a minőség is az *ami*-k közé tartozik” (1030a23–24), de csak másodlagos módon van esszenciája (ezt tárgyalja a Z4 második fele: 1030a17–b13). Az ilyen finom különbség elfedése a fordítással indokolatlan.⁴²

[E] Az is előfordul, hogy a fordításban egy mondat jelentése eltér az eredetitől. Ennek oka néha, hogy a kifejezéseket nem az adott helyen használt jelentésben veszi:

13. 1025b15: a tudományok princípiumai nem bizonyíthatók, hanem ezek feltevése és észleléssel „nyilvánvalóvá tétele” (*délon*, 1025b11) – a fordítás szerint – másfajta „magyarázatnak” (*délószisz*) minősül. A *délószisz* épphogy magyarázat nélküli nyilvánvalóvá tevést jelent, ahogy feljebb. [H]
14. 1028b12: „belőlük álltak össze – vagy részeikből, vagy egészükből” bár grammatikailag lehetséges, helyesen „vagy néhányból, vagy mindegyikből”, tudniillik az elemi testekből. Ezek részei ugyanis ugyanolyanok, mint egészük.
15. 1045a4–5: „merő anyag” (vagyis a meghatározatlan „elsődleges anyag”, lásd Z3, 1029a20–26) helyesen „az anyag” (*tén hülén*) – az összetett testek (bor, ecet, stb.) közvetlen anyagáról van szó.

Máskor a mondat alanya vagy állítmánya nem tükrözi a kifejezett gondolatot:

16. 985b9–10, Arisztotelész saját véleménye olvasható, nem az atomisták álláspontja: „Ezt a két elemet tekintik a dolgok anyagi okának.” Helyesen: „tekinthetjük”. [H] [KRS 555]

⁴² A kötetre általában jellemző, hogy bizonyos kifejezések fordítása inkább egységes és ez okoz problémát (például *logosz*), másoké meg indokolatlanul sokszínű. Utóbbira még egy példa: az *arkhé kínészisz* kifejezés legtöbbször „a mozgás princípiuma” (pl. 985a31, 996b23, 1015a15), de olykor „megkezdődése” (984a27), máskor „ahonnan a mozgás kiindul” (988a33, 1013b9) vagy „kezdetet veszi” (992a26), „ahonnan a mozgás [sic! *metabolé*] elsődleges kezdete származik” (1013a29–30). Itt azonos görög kifejezés azonos jelentésben szerepel.

17. 1016a8–9: „nem fogod azt mondani, hogy ezek egy<et alkotnak> – sem a fa, sem a test...”; helyesen: „ezekről, hogy »egy fa«, »egy test«...” (vagyis a „fa”, „test”, stb. predikátumok, nem alanyok). [H]

Megint máskor egyéb grammatikai félreértés az ok:

18. 1019b19–20: „minden egyes képesség esetében létezik a vele szembenálló képtelenség: az így vagy úgy végbemenő mozgásnak is, és a megfelelő mozgásnak is”; helyesen „[mindkét fajta – *hekateran*] képesség esetében”. A két fajtát 1019a20–25-ben vezette be, ahol a „csinál ugyan valamit” és a „helyesen csinál” szerepel a fordításban. [H]
19. 1024b4–6, a fordítás a genus meghatározását összezavarja: „a leírásokban a genus az elsődleges alkotórész, amelyet a definiendum mivoltának megnevezésével adunk meg, és amelynek fajtaalkotó különbségei a minőségek”. Az első alárendelt mellékmondat nem a genusra vonatkozik, hanem a leírás típusát adja meg. Helyesen: „a leírásokban [értsd: definíciókban], amikor arról van szó, hogy mi a dolog esszenciája, a genus az elsődleges alkotórész”. [H]
20. 1028a18: „A többi állítmány meg az ekképp létezőnek a mennyisége”; helyesen „A többit [vagy: többi létezőt] pedig az ekképp létező mennyiségének mondjuk”. Arisztotelész nem a nyelv elemeiről beszél (állítmányokról), hanem a létezőkről (*ta onta*), értelmetlen az állítmányt minőségnek vagy mennyiségnek mondani. [H]
21. 1030a7–8: „A definíció nem az, amikor a név azonos azzal, amit a leírás jelent.” Helyesen: „A definíció nem [pusztán] az, amikor egy név ugyanazt jelenti, amit egy leírás.” [H]

Néha a mondatok közötti logikai viszonyok félreértéséből fakad a tévesztés:

22. 985b26–28: a második tagmondat („úgy vélték, hogy a létező [...] számok körében”), szemben a fordítással, nem az első következménye, hanem egy további feltétel: „és miután úgy vélték”. [KRS 430]
23. 988b27: az egy anyagi princípiumot posztulálók „*azáltal, hogy* mindent természetfilozófiai szempontból tárgyalnak [*phüsziológúntesz*], felszámolják a mozgás okát”. A *phüsziológúntesz* particípium jelentheti azt is, hogy „*annak ellenére, hogy* mindent természetfilozófiai”. Az ige máshol sem abban a szűk értelemben használatos, hogy „egyetlen princípiumot fogad el”, hanem inkább „a változás világát magyarázza” (például *A lélek* 406b26).
24. 1033a7–8: „ahogy az egészséges embert sem ama betegség után nevezzük meg, amelyből felgyógyult”; helyesen: „ellenben az egészséges embert nem nevezzük meg az után, amiből létrejött [*ex' hú*]”. [H] Ahogy az ezt követő

- magyarázat (1033a8–13) megvilágítja, nem mondjuk az egészséges emberre, hogy „emberből van” (szemben a bronzkarikára, ami bronzból van). A fordítás eltorzítja a magyarázatot (és a példamondatokat is): „ennek az az oka, hogy ezek a dolgok a hiányukból és a szubsztrátumukból jönnek létre”; helyesen „hogy a hiányból és a szubsztrátumból jön létre” az egészséges ember. A különbséget az adja, hogy az alak (például karika) esetén nem világos, mi a hiány (1033a13–19).
25. 1033a28–29 a fordítás mellérendelő mellékmondataival szemben következtetésről van szó. Helyesen: „ahogy a szubsztrátumot, jelen esetben a bronzot sem alkotja meg senki [ezt tárgyalta az előző fejezet vége, 1032b30], úgy a gömböt sem”.

[F] A fordításból kisebb-nagyobb részletek kimaradtak. Néha egy-egy kifejezés:

26. A fokozat vagy terjedelem jellemzője. 982a21–22: *maliszta*: „az egyetemes tudásnak [a leginkább] van birtokában”. [H] 984a13: *szkhedon*: „[majd] minden dolog...”. [H] 1013a21: *kai úszia*: „ezért princípium... [a szubsztancia is]”.⁴³ [H]
27. Logikai kapcsolat kifejezése. 1028a23, *gar*: „[Ugyanis] egyikük sem...”⁴⁴ [H]
28. Modalitás, attitűd kifejezése. 985a32, *legomena*: „[úgy nevezett] elemek”. 1044b12, *iszósz*: „Cél-okról itt [talán] nem beszélhetünk.”⁴⁵ [H]
29. Az állítás lényegi eleme. 980b29–981a1, *dünamisz*: „Hiszen az ugyanarra a dologra vonatkozó több emlékkép megteremti az ezzel a dologgal kapcsolatos egységes tapasztalatot.” Helyesen a folyamat eredménye a „tapasztalatra [való képesség]” vagy a „tapasztalat [lehetősége]”. [H] 982b25, *khreia*: „valami más [szükség/haszon] miatt”. [H] 1014b27, *prótú*: „amiből [mint elsőből]... létrejön. [H] 1028a30, *to*: „Ennélfogva [az] elsődleges létező a szubsztancia”.⁴⁶ [H]

Néha egész mondatrész fordítása kimaradt:

30. 1013a13: „és amiből mint elsőből indul ki természete szerint a dolog mozgása és változása”. [H]

43 Továbbá 987b23: *heteron* (más). [H] 1006a8: *holósz* (általánosságban). [H] 1016b18: *tini* (egyfajta). [H] 1005b7: *kai* (is). [H] 1030a4–5: *hoper* (lényegénél fogva). 1030a29: *homoiósz* (hasonlóképpen). 1033b11: *holósz* (általában). [H]

44 Továbbá 992b30: *kaitoi* (Pedig hát). [H] 1028a29: *un* (tehát). [H] 1029b19: *ara* (tehát). [H] 1032a2: *eti* (Továbbá). 1032b3: *gar* (Ugyanis). [H] 1032b26: *toimün* (Tehát). [H]

45 Továbbá 989b13: *legomenón* (említett). [H] 1029b24: *boion* (például). 1030a27: *dei* (kell). 1043a19: *eoike* (úgy tűnik). [H] 1044a27: *ex anankész* (szükségképpen). [H]

46 Továbbá 1025b29, *pósz*: „nem szabad figyelmen kívül hagynunk [milyen módokon van] az esszencia és a leírás [értsd: definíció]”. [H] 1031b6, *agathon*: „a [jóként való] létezés”.

[G] Egy-két példát arra is találunk, amikor nyilvánvaló, hogy a fordító mást olvasott, mint ami a szövegben található:

31. 1015a5: „még nem rendelkeznek a természetükkel, amíg nincs meg a formájuk és az anyaguk”; helyesen: „és az alakjuk [*morphén*]”. [H]
 32. 1030a15: „azt mondja ki, hogy ez név”; helyesen: „ha [*ei*] ez egy név”.

A fenti kritika egy része – a pontatlan [B] és a szokatlan szóhasználat [C], és részben a terminológiai kérdések [D] kapcsán – elkerülhető lett volna az adott szóválasztás, illetve a fordítási elvek tisztázásával vagy a terminológia magyarázatával. Utóbbira egy jó példa a *dünamisz és energeia* fordításáról szóló jegyzet a Θ könyv elején (221, 3j), amely azonban, elvetve a máshol található latinizmust, csak ennek az egy könyvnek a fordítására érvényes. Ez viszont azt a kérdést nyitja ki, hogy a többi könyvben miért nem szükséges a kontextusfüggő terminusok alkalmazása, és elegendő-e egy nagyjából egységes latinizáló szóhasználat. Az utóbbi példák – a jelentésselérések [E], a kimaradt részletek [F] és a félreolvasások [G] – csak egy része változtat érdemben a kifejtett filozófiai elméleten és érveken, mégis, az egyedül ebből a fordításból tájékozódó olvasók számára megnehezítik, hogy biztosak legyenek értelmezésükben. Bár az említett hibák többségét Halasy-Nagy korábbi fordítása (illetve KRS bizonyos pontokon) elkerüli, önmagában ettől mégsem jobb: egyrészt nehézkesen olvasható, másrészt más pontokon téved. Amennyiben a kiadó egy második kiadás mellett döntene, ehhez érdemes lenne a fent hivatkozott és az egyéb elérhető szövegkiadásokat felhasználva a fordítást újraellenőrizni és fokozottabban egységesíteni, esetleg a terminológián finomítani, és a hagyományos kiadói eljáráshoz alkalmazkodva egy bővebb jegyzetapparátussal kiegészíteni a szöveget, hogy a kevésbé jártas olvasó se maradjon kiúttalanságban.

III. A kiadás

Az új kiadás szerkesztését két szempontból szükséges megvizsgálnunk, a kötet (i) összeállítása és (ii) olvashatósága kapcsán. Az összeállítás megítéléséhez elég a szintén az Atlantisz Kiadónál nemrég megjelent *Nikomakhoszi etikát* alapul venni. A két kötet összevetéséből sajnos a *Metafizika* jön ki rosszabbul: nincs rövid, szerkezeti-tartalmi összefoglaló, ami támogatná a könyvben történő eligazodást; a mű végén nem áll terminusszótár, melyből láthatnánk a görög terminusok magyar megfelelőit, ezzel összefüggően az új fordítás alapelveiről és megoldásairól sem kapunk információkat; végül a lábjegyzetben szereplő kommentár is jóval visszafogottabb, mint az etikai műben. Összességében azt kell mondanunk, hogy a kötet összeállítása a rövid jegyzeteken és Lautner Péter (leginkább a mű filozófiai tétjét vázoló) utószaván felül – ahogy erre már utaltunk – nem nyújt bőséges segítséget az olvasónak e roppant nehéz mű megértéséhez.

Sajnos a tördelés és a szöveg szerkesztése sem igazán a könnyű olvasást tartja szem előtt. A kiadó által preferált betűtípus esztétikus, ám – összevetve régebbi Atlantisz kötetekkel – apróbb és kontúrjai nem elég erősek, emellett igen sűrűn szedett. Ez azt eredményezi, hogy például a lábjegyzetekben olvasási nehézségek jelentkezhetnek. A margók túl szűkek, ez látványos például a lap alján szereplő oldalszámok esetében, vagy ha a könyv közepén szeretnénk az oldal belsejét olvasni, a lapokat szét kell feszíteni (ilyen gond nem tapasztalható a hasonló vastagságú *Állam* vagy *Törvények* esetében).⁴⁷ A szöveg tagoltságával kapcsolatban is problémák jelentkeznek: a bekezdések minimálisak, sőt vannak olyan oldalak, oldalpárok, ahol egyáltalán nincs bekezdés (például 191, 268, 350–55, 368–69).

Végül egy felvetés: a szubsztancia szokásos elvlasztása (szubsztancia) bár nem helytelen, de talán érdemes volna a filozófiai jelentés miatt (még ha idegen szóról van is szó és a nyelvérzék nem feltétlenül támogatja) az összetétel mentén elvlasztani.

Bibliográfia

- Ackrill, John L. 1965. „Aristotle’s Distinction between Energeia and Kinesis.” In *New Essays on Plato and Aristotle*, szerk. R. Bambrough, 121–141. London: Routledge.
- Anagnostopoulos, Georgios. 2009. „Aristotle’s Works and the Development of His Thought.” In *A Companion to Aristotle*, 14–28. Malden: Wiley-Blackwell. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781444305661.ch2>
- Arisztotelész. 1974. *Poétika*. Ford. Sarkady János. Budapest: Helikon.
- Arisztotelész. 1992a. *Metaphysica*. Ford. Ferge Gábor. Budapest: Logos.
- Arisztotelész. 1992b. „Metafizika, VII (Z) könyv.” Ford. Steiger Kornél. *Gond* 1/1: 125–157.
- Arisztotelész. 2002. *Metafizika*. Ford. Halasy-Nagy József. Szeged: Lectum.
- Arisztotelész. 2005. „Metafizika Λ.” Ford. Lautner Péter. In *Kozmikus teológia*, szerk. Bugár M. István, 187–225. Budapest: Kariosz.
- Arisztotelész. 2008. *Métaphysique Gamma*, szerk. Myriam Hecquet-Devienne – A. Stevens. Paris: Peeters.
- Barnes, Johnatan. 1995. „Metaphysics.” In *The Cambridge Companion to Aristotle*, 66–108. Cambridge: CUP.
- Burnyeat, Myles F. 2008. „Kinesis vs. Energeia: A much-read passage in (but not of) Aristotle’s *Metaphysics*.” *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 34: 219–291. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199544875.003.0008>
- Farkas Melinda. 2011. „Milliókért fordítottak magyarról magyarra.” *Magyar Nemzet*, 2011. január 15. [https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarNemzet_2011_01/?pg=248&layout=s] (2025.03.29.)

⁴⁷ A 170. oldalon a szűk margó miatt a Bekker-számok a lap szélére csúsznak.

- Fazzo, Silvia. 2012. *Il libro Lambda della Metafisica di Aristotele*. Naples: Bibliopolis. DOI: <https://doi.org/10.5840/chora20151344>
- Fazzo, Silvia. 2015. „Verso una nuova edizione della *Metafisica* di Aristotele: desiderata e prospettive.” *Chôra* 13: 253–294. DOI: <https://doi.org/10.1515/agph-2016-0020>
- Fazzo, Silvia. 2016. „Aristotle’s *Metaphysics* – Current Research to Reconcile Two Branches of the Tradition.” *Archiv für Geschichte der Philosophie* 98/4: 433–457. DOI: <https://doi.org/10.1515/agph-2016-0020>
- Ferge Gábor. 1992. Előszó. *Metaphysica*, Arisztotelész, xi–li. Budapest: Logos.
- Ferge Gábor. 1993. „Válasz a *Holmi* 1993. áprilisi számában megjelent *Metaphysica*-recenzióra.” *Holmi* 5/8: 1192–1200.
- Ferge Gábor. 1995. „Kis tévedés az elején nagy lesz a végén.” *Magyar Filozófiai Szemle* 39/1–2: 346–355.
- Geréby György. 1993. „Huncut, aki *Rossra* gondol.” *BUKSZ* 5/3: 276–283.
- Golitsis, Pantelis. 2016. „Editing Aristotle’s *Metaphysics*: A Response to Silvia Fazzo’s Critical Appraisal of Oliver Primavesi’s Edition of *Metaphysics Alpha*.” *Archiv für Geschichte der Philosophie* 98/4: 458–473. DOI: <https://doi.org/10.1515/agph-2016-0021>
- Golitsis, Pantelis. 2022. *Alexander of Aphrodisias: Commentary on Aristotle, Metaphysics (Books I–III)*. Berlin: De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110731323>
- Guyomarc’h, Gweltaz. 2015. *L’unité de la métaphysique selon Alexandre d’Aphrodise*. Paris: Vrin.
- Halasy-Nagy József. 2002a. A fordító előszava. *Metafizika*, Arisztotelész, 7–10. Szeged: Lectum.
- Halasy-Nagy József. 2002b. *Az erkölcsi élet*, szerk. Deák Tamás – Laczkó Sándor – Varga Péter. Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia.
- Harlfinger, Dieter. 1979. „Zur Überlieferungsgeschichte der *Metaphysik*.” In *Etudes sur la Métaphysique d’Aristote*, szerk. Pierre Aubenque, 7–33. Paris: Vrin.
- Jaeger, Werner. 1934. *Aristotle. Fundamentals of the History of his Development*. Ford. Richard Robinson. Oxford: Clarendon.
- Jaeger, Werner. 1957. *Aristotelis Metaphysica*. Oxford: Clarendon Press.
- Kotwick, Mirjam E. 2017. „The *Entwicklungsgeschichte* of a Text: On Werner Jaeger’s edition of Aristotle’s *Metaphysics*.” In *Werner Jaeger: Wissenschaft, Bildung, Politik*, szerk. Colin Guthrie King – Roberto Lo Presti, 171–208. Berlin: de Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110548983-007>
- Kirk, Geoffrey S. – John E. Raven – Malcolm Schofield. 1998. *A preszókratikus filozófusok*. Ford. Steiger Kornél – Csiszter Kálmán. Budapest: Atlantisz. [KRS]
- Mansfeld, Jaap. 1994. *Prolegomena: Questions to be Settled Before the Study of an Author, or a Text*. Leiden: Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004320833>
- Maróth Miklós. 1993. „A *Metafizika* új magyar kiadásáról.” *Magyar Filozófiai Szemle* 37/1–2: 281–288.
- Menn, Stephen. (kézirat). *The Aim and the Argument of Aristotle’s Metaphysics*. [<https://www.philosophie.hu-berlin.de/de/arbeitsbereiche/antike/mitarbeiter/menn/texte/ia1/@@download/file/1a1.pdf>] (2025.05.25.)
- Mezei Balázs. 1993. „Aristoteles noster?” *BUKSZ* 5/2: 212–216.

- Reale, Giovanni. 1980. *The Concept of First Philosophy and the Unity of the Metaphysics of Aristotle*. Ford. John R. Caton. Albany: State University of New York Press.
- Reeve, C. D. C. 2016. Introduction. *Metaphysics*, Aristotle, xxv–liv. Indianapolis: Hackett.
- Ritoók Zsigmond. 2020. *Pillantás az ókortudományba*. Budapest: Akadémiai Kiadó. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634545729>
- Ross, W. David. 1924. *Aristotle's Metaphysics*. Oxford: Clarendon Press.
- Ross, W. David. 2001. *Arisztotelész*. Ford. Steiger Kornél. Budapest: Osiris.
- Ryle, Gilbert. *A szellem fogalma*. Ford. Altrichter Ferenc. Budapest: Gondolat.
- Steel, Carlos, szerk. 2012. *Aristotle's Metaphysics Alpha: Symposium Aristotelicum*. Oxford: Oxford University Press.
- Steiger Kornél. 1993a. „Arisztotelés: *Metaphysica*, görögül és magyarul.” *Holmi* 5/4: 599–603.
- Steiger Kornél. 1993b. „Viszontválasz Ferge Gábornak.” *Holmi* 5/8: 1200–1201.
- Steiger Kornél. 2023. Utószó. *Nikomakhoszi etika*, Arisztotelész, 407–30. Budapest: Atlantisz.